

ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ М.М. АРКАСА

Розвиток педагогічної науки, зокрема історії педагогіки України, на сучасному етапі характеризується пошуком нових та удосконаленням уже існуючих напрямків дослідження. Вивчення історії освіти в Україні неможливе без визначення внеску окремих видатних особистостей у цей процес, що вимагає глибокого осмислення їх ролі у формуванні педагогічних концепцій, застосуванні виховних методів, в освітянській діяльності. Подібні дослідження мають охоплювати творчість освітян різних епох, наукових шкіл та напрямків. Без детального вивчення їх суспільно-політичних поглядів, глибокого осмислення історичних процесів, що відбулися в діяльності цих постатей, зворотного впливу їх діяльності на суспільний розвиток неможливе створення узагальнюючих, синтетичних праць з історії вітчизняної педагогіки. Тому вивчення творчості, поглядів конкретного освітянина-дослідника є важливою складовою частиною встановлення загального процесу розвитку педагогічної науки. Серед визначних особистостей, діяльність та творча спадщина яких потребує подібного вивчення – постать Миколи Миколайовича Аркаса (1853-1909), історика, композитора, громадського діяча.

Хоча у вітчизняній історіографії відсутні спеціальні дослідження, присвячені педагогічно-просвітницькій діяльності М.М. Аркаса, проте окремі сюжети з цієї тематики знайшли своє висвітлення у літературі про життєдіяльність родини Аркасів. Так, мистецтвознавець Л.С. Кауфман, розглядаючи музичну творчість М.М. Аркаса, звернув увагу на його плідну працю на просвітницькій ниві [9].

Більш докладно процесом становлення як української народної освіти в рамках українського національного відродження, так і дослідженням ролі М.М. Аркаса в цьому процесі займався В.Г. Сарбей. У своїх працях він довів, що М.М. Аркас був видатним просвітителем та популяризатором української культури [10].

Значний новаторський внесок у розробку теми із залученням важливих документів і матеріалів, які раніше не були відомі дослідникам, зробив В.І. Ульяновський [14].

Багато фактологічного матеріалу містить публіцистичний роман, В. Жадька «Грек із душею українця». Автор акцентує увагу на заснуванні М.М. Аркасом у своїх маєтках шкіл із українською мовою навчання [7].

До проблеми школи звернута стаття А.Л. Ситченка [11], але найбільш заслуговує на увагу монографія В.П. Шкварця «Микола Миколайович Аркас. Життя. Творчість. Діяльність». У ній поданий матеріал про освітньо-виховний та педагогічний ідеал М.М. Аркаса і робиться висновок про національно-патріотичний напрямок виховних студій М.М. Аркаса [21].

Родинному вихованню Аркасів були присвячені окремі статті Т.В. Березовської, у яких автор розкрила механізми впливу на формування національної свідомості дітей та онуків М.М. Аркаса [2].

Джерельна база, до якої ми звертаємося дуже широка і різноманітна. Вона складається з архівних, друківаних матеріалів та різноманітних усних свідочств, розповідей, легенд, зібраних працівниками Миколаївського краєзнавчого музею під час науково-збиральницьких експедицій у 1992-1998 рр.

З усіх груп джерел слід особливо виділити листування М.М. Аркаса, в якому постають проблеми облаштування початкових шкіл із українською мовою навчання у власних маєтках [7], а також спогад онука М.М. Аркаса – Миколи Миколайовича Аркаса-третього. Ці спогади ще не введені до наукового обігу і є надзвичайно цінним матеріалом, що дозволяє простежити процес родинного виховання Аркасів та проаналізувати до яких засобів вдавався М.М. Аркас, щоб виховати не лише порядних особистостей, але й національно налаштованих українців [1].

Таким чином, значна джерельна база та наявність широкого кола наукових розвідок дозволяють дослідити та висвітлити просвітянську, а також педагогічну діяльність М.М. Аркаса.

Дослідники життєдіяльності М.М. Аркаса одноставно вважають, що однією з найулюбленіших сфер громадської активності М.М. Аркаса стала просвітянська діяльність, що завжди в Україні тісно перепліталася із визвольним рухом за право вільного розвитку української культури і мови. У роки першої російської революції і поготів висунулася на передній план, бо стосувалася загальнонародних інтересів, навколо яких згуртувалися різні класи і соціальні верстви, зокрема, чи не всі прошарки української інтелігенції.

Специфічною українською національною формою культурно-освітньої діяльності стали «просвіти», які виникли у багатьох місцевостях України.

Просвітницький гуманістичний світогляд, ідея піднесення української національної свідомості природно підштовхнули М.М. Аркаса до організації в 1907 р. у м. Миколаєві товариства «Просвіта». Напередодні він відвідав Одесу та ознайомився з роботою Одеської «Просвіти», давши їй дуже високу оцінку. Під враженням одеських просвітянських вечорів він писав: «Історія призначила нашим «просвітам» зробити тепер таке саме велике діло на користь нашої вітчизни, яке робили колись наші братства у 17 столітті» [18].

На М.М. Аркаса випав основний тягар організаційної роботи, складання статуту, оформлення всіх необхідних паперів і документів. Історик і композитор, уся попередня діяльність якого була спрямована на піднесення самосвідомості народу через відродження власної історії і культури, розумів, що досягти цього можна лише через щоденну, скурпульозну, рутинну роботу.

Миколі Миколайовичу вдалося об'єднати коло себе однодумців, завдяки яким товариство інтенсивно здійснювало свою діяльність упродовж двох років. Членами «Просвіти» були зареєстровані викладачі шкіл, гімназій, чиновники і робітники торговельного порту, гласні міської думи, лікарі, торговці, промисловики, землевласники, військові чини, тощо [22, 8-10].

Багато членів «Просвіти» свідчили про те, що завдяки завзяттю та енергійності М.М. Аркаса, у товаристві панував радісно-напружений настрій, що породжує будь-яке піднесення. За півроку свого існування «Просвіта» провела півсотні літературно-музичних вечорів, що мали великий виховний вплив. Прошли вистави, такі як «Катерина», «Запорожець за Дунаєм», «Наталка-Полтавка», «Мартин Боруля», «Бондарівна», «Сто тисяч», «Наймичка», «Розумний і дурень», «Шельменко – денщик», ряд водевілей та фарсів І.П. Котляревського та А.П. Чехова [4].

Перед виставою на музичних вечорах читалися лекції з історії та культури України. М.М. Аркас розробив курс із 14 лекцій. Якщо ставився «Запорожець за Дунаєм» С.С. Гулака-Артемівського, то відповідно читалися лекції з історії запорізького козацтва, якщо ж «Наталка-Полтавка» І.П. Котляревського, то лекція була присвячена жорстокій асиміляційній політиці російського царату, його спробам знищити українську мову і культуру. Таке музично-інформативне поєднання вечорів мало дуже високий

коефіцієнт впливу на свідомість городян. Крім того, по четвергам і неділям читалися безкоштовні лекції з історії України для всіх бажаючих.

Що ж намагалися донести до свідомості миколаївців засновники «Просвіти»? Про це красномовно свідчать тези однієї із лекцій:

1. Великий день і заповіт Т. Шевченка «Учитесь, брати мої ...»
2. Неможливості вчитися і приводи цьому.
3. Наша мова за Ольгерда 1350 р.
4. Ляхи, втрата вищих верств, езуїти.
5. Виникнення братств.
6. Братства у Львові, Києві. Засновники Сагайдачний, митр. Іов Борецький 1620 р.
7. Школи, шпиталі, Павло Алеський 1652 р.
8. Московія користується нашою культурою: Дмитро Ростовський, Феофан Прокопович.
9. Перший указ Петра I «Про заборону друкувати книжки українською мовою» від 1721 р.
10. Політика 1767 р., «Енеїда» 1798 р.
11. Харківський університет 1805 р.
12. Кирило-Мефодіївське братство 1845 р.
13. Заборона 1876 р.
14. Товариство ім. Шевченка у Львові 1873 р.
15. Чому мова стала мужичою.
16. Наша мета і завдання [4].

Ці тези красномовно свідчать про намагання М.М. Аркаса донести до слухачів те, що з цензурних міркувань залишилося за бортом його книги «Історія України-Русі». Його тези стали своєрідним посібником для всіх лекторів «Просвіти». Робота з головою захопила М.М. Аркаса. В 1908 р. він відмовився від дуже престижного звання командора Миколаївського Яхт-клубу. М.М. Аркас був одним із засновників Миколаївського Яхт-клубу у 1887 р., а з 1901 р. став його командором, йому належала одна з найкращих яхт «Оксана». Відмова М.М. Аркаса бути командором викликала незадоволення з преси. «Хохломанські» уподобання драгували більшість миколаївського дворянського прошарку, але М.М. Аркас не звертав на це уваги [6].

Він був переконаний і переконував інших, що прийдуть часи, коли у Миколаєві залунає українська мова. Як приклад наводив Галичину, де колись польська мова вживалася як єдина пристойна освіченій людині, рідної ж, своєї української, соромилися, а тепер наша мова в Галичині вживається скрізь по університетах, гімназіях, школах і в житті [19].

У товаристві «Просвіта» було влаштовано книгарню, книгозбірню, читальню. На її адресу приходили передплачені журнали: «Літературно-науковий вісник», «Рада», «Рідний край», «Світова зірниця», «Слово» (Росія), «Громадський голос» (Львів), «Свобода» (США) [5].

Миколаївська публіка важко піддавалася залученню до української національної ідеї. У приватному листі до Ю.Т. Литвина, писаря «Просвіти», М.М. Аркас писав: «На жаль, дуже мало любові у всіх до такої справи і немає ніякої свідомості, що повинні ми з себе уявляти перед усім громадянством [15].

М.М. Аркас доклав чимало зусиль, щоб піднести діяльність «Просвіти» на високий рівень. Він наполягав, щоб музичні та театральні вечори проводилися також і влітку, на свіжому повітрі. Сам входив до найменших дріб'язків, таких як влаштування сцени, ремонт м'яких меблів, розрізання килиму, фарбування підлоги тощо.

З перших днів існування «Просвіти» при ній виникла аматорська вокальна трупа, хор і драматичний гурток. Великого значення надавалося популяризації українського фольклору, народних пісень. Члени товариства брали найактивнішу участь у обрядових дійствах, зокрема, в «Ночі на Івана Купала».

Про діяльність Миколаївської «Просвіти» свідчать, наприклад, її річні справоздання. Ці документи зафіксували основні думки та ідеї фундатора «Просвіти» про значення та завдання товариства. Їх висловив Аркас у промові на відкритті «Просвіти». Він сміливо констатував, що «украї задавити живе слово, національні питання і почуття ніякі репресії ніколи на зможуть і не змогли; питання ті шукали собі виходу і знайшли його поза межами тих утисків у закордонній частині нашої України і Галичини: туди перейшли наші діячі, звідтіль розглядався їх могутній поклик, там працювали вони на користь своєї безталанної вітчизни, там, у Львові, засновують вони Наукове Товариство ім. Шевченка ... нині розвинена до Академічної програми, яке зараз займає почесне становище між визначеними європейськими науковими інститутами» [12].

Діяльність товариства характеризувалась високою активністю і поширювалось на всі верстви населення Миколаєва. У ньому брали участь гласні Миколаївської думи, заможні підприємці, чиновники, викладачі гімназій, робітники, дрібні власники. За перший рік свого існування

«Просвіта» влаштувала 12 лекцій, 22 літературно-музичні вечори, налагодила постачання літератури з п'яти видавництв [12].

М.М. Аркас був основним генератором ідей, меценатом і рушієм миколаївської «Просвіти». Після його смерті у 1909 р. діяльність товариства почала поступово згортатися.

Крім М.М. Аркаса до «Просвіти» входили його дружина Ольга Іванівна, син Микола та донька Оксана. Треба зазначити, що Ольга Іванівна була також головою комітету гуртожитку для дітей робітників.

Члени товариства поділялися на дійсних, довічних і членів-співробітників. Дійсні члени сплачували річний внесок у розмірі 2-х карбованців. А ті, хто вносив зразу ж не менше 75 карбованців, вважалися довічними членами «Просвіти».

Таких, наприклад, у 1907 р. було четверо. Як видно зі Статуту, кошти організації склалися із членських внесків, пожертвувань, зборів від вечорів, концертів, вистав, читань, влаштованих Товариством, від продажу українських видань, різноманітних дрібних виробів, вишивок, від відсотків із капіталів і прибутків та ін. [17].

Так, на користь миколаївської «Просвіти» Аркаси робили значні матеріальні пожертвування зі своїх власних грошових статків і родинного майна. У надрукованому звіті «Просвіти» за 1908 р. є відомості про такі пожертви: «Грішми М.М. Аркас 1-й; різними речами О.І. Аркас, М.М. Аркас – 1-й, М.М. Аркас-2». У цій же книжці звіту, яка вийшла у світ після смерті М.М. Аркаса, зазначено, що «над усе небіжчик приймав до серця найменшу дрібницю української справи, він переживав душею кожний прояв її успіху, журився її безталанними пригодами» [12].

На утриманні миколаївського товариства «Просвіта» знаходилося два учні Миколаївського середньомеханічного училища. Крім оплати за навчання, учні отримували повний раціон і навіть додаткові кишенькові гроші. Але звертає на себе увагу той факт, що М.М. Аркас опікувався цими учнями не лише матеріально, він був для них духовним наставником.

Хлопці зверталися до Аркаса зі своїми невирішеними питаннями щодо національного визначення України в майбутньому, її можливого політичного устрою, а головне, вони цікавилися як можна прислужитися Україні сьогодні. Відповідь М.М. Аркаса була неоднозначною: відчувати себе свідомим українцем.

Багато зусиль доклав Аркас для виховання своїх подопічних. Він прагнув, щоб вони відстоювали своє право на національну культуру, позбавилися почуття меншовартості та сміливо дивилися у майбутнє.

В одному з листів до українського діяча В.П. Степаненка, що зберігаються в Інституті Національної України ім. В.І. Вернадського, Аркас просить надіслати йому проект будинку «в українському стилі». Усі витрати він бере на себе. Цей проект потрібний для інженерного проекту учнів середньотехнічного училища» [8].

Важливою є проблема визначення політичної спрямованості миколаївської «Просвіти». Звичайно, політична орієнтація «Просвіт» на Наддніпрянщині залежала, в основному, від політичних симпатій їх керівників. Так, голова Одеської «Просвіти» симпатизував партії соціалістів-революціонерів. Відповідно і все товариство знаходилося під впливом есерівської ідеології. Члени київської «Просвіти» (І. Луценко) мали тісні стосунки з українською соціал-демократичною партією «Співка». Особливо радикальними у своїй діяльності були члени чернігівської «Просвіти», головою якої був український письменник М. Коцюбинський.

Вбачаючи у «Просвітах» аполагетів національно-сепаратистських ідей, царський уряд почав поступово згортати їхню діяльність. Так, зокрема, у 1908 р. припинила своє існування Одеська і Чернігівська «Просвіти», у 1910 р. був ліквідований і київський осередок. Усім закритим «Просвітам» царською адміністрацією було висунуто одні і ті ж звинувачення – у їх політичній неблагонадійності.

Що ж стосується миколаївської «Просвіти», то вона була вільна від політичної заангажованості і закрили її лише за радянських часів.

М.М. Аркас не належав до жодної партії. Але це не означало, що він залишався поза контекстом суспільно-політичних процесів, що відбувалися у цей період в Україні. Глибоке вивчення архівних та інших матеріалів, їх аналіз, показали, що М.М. Аркас твердо стояв на федералістичних позиціях, але під кінець життя у його висловлюваннях з'являються положення, притаманні самостійному світогляду.

Свої думки щодо можливості існування сучасної йому України, як окремої держави, М.М. Аркас висловлював тільки в колі близьких йому людей.

Читаючи та аналізуючи листування М.М. Аркаса з Т.Ю. Литвином, можна дійти висновку, що Микола Миколайович був розважливою та поміркованою людиною. Він умів налагоджувати відносини з місцевою владою. Так, влітку 1908 р. за ініціативою Аркаса, «Просвіта» орендувала приватний садок для влаштування вистав та вечорів танців. Про кожний такий захід треба було заздалегідь попереджувати поліцеймейстера, так само як і про розклеювання афіш. Коли усім цим займався син Аркаса – М.М. Аркас, проблем не виникало. Коли ж він був у відїзді і оргпитання випадали на інших членів «Просвіти», то виникали труднощі. Просвітяни просто забували попереджувати владу. Це мало негативні наслідки. Захід забороняли, афіші зривали, на що молоді члени «Просвіти» реагували дуже гостро. Виникала конфліктна ситуація, яка загрожувала вилитися у заборону миколаївського товариства «Просвіта» взагалі. І лише втручання М.М. Аркаса могло призвести до нормалізації становища. Його авторитет був незаперечним.

Таким чином, є підстави стверджувати, що М.М. Аркас вдало поєднував палкий патріотизм, емоційність, чулу душу з практицизмом та поміркованістю. Саме це забезпечувало плідну роботу миколаївській «Просвіті». У цьому зв'язку важко не погодитися із відомим київським вченим В.І. Ульяновським, який зауважував, що М.М. Аркас «людина дуже емоційна, з вразливою психікою, але твердим характером, він поєднував у собі такі риси романтика (у поглядах на минуле та майбутнє) і патета (в оцінці сучасного). Разом з тим, у кожній конкретній справі він міг твердо оцінити ситуацію і одночасно з емоційним виявом обурення вжити цілий ряд практичних заходів задля покращення справи [12].

Офіційні стосунки пов'язували М.М. Аркаса з ключовою постаттю українського відродження Л.П. Косач (Лесею Українкою). У середині 1908 р. вона звернулася до М.М. Аркаса за матеріальною допомогою на видання «Мелодій дум кобзарських», які записували за її, Лесі Українки, ініціативою, на її кошти. У листі вона писала: «Отож вдаюся до Вас із проханням допомогти справі рятунку перлів народної творчості, бо думаю, що така Людина як Ви здатна цінити сі перли» [21]. Далі був поданий детальний опис організації записування мелодій кобзарських дум, причини, що спонукали поетесу взятися за цю справу.

Леся Українка зверталася до М.М. Аркаса не вперше. У 1905 р. вона їздила до Петербургу до сестер і побачила, у яких страшних умовах живуть курсистки з України. Вона відразу звернулася до Аркаса із проханням надати кошти на облаштування студентського побуту. М.М. Аркас, на прохання

М.С. Грушевського, тільки перед тим надіслав 500 крб. на організацію гуртожитку для студентів Львівського університету. Але таку ж суму негайно надіслав до Петербургу.

Питання про кошти у 1908 р. було для родини Аркасів дуже болючим. Видання «Історії України-Русі» примусило М.М. Аркаса позичати гроші під відсотки, які родина сплачувала і після його смерті. На початку року М.М. Аркас допоміг коштами молодому талановитому письменникові В.К. Винниченку, у майбутньому одному із лідерів Української Центральної Ради. У подальшому Микола Миколайович запропонував пустити підписний лист для допомоги друкуванню п'єс Винниченка [21].

16 квітня того ж 1908 р. М.М. Аркас отримав листа від Б.Д. Грінченка, який писав: «...знаючи, як близько до серця Вашого лежить справа духовного розвитку українського народу, звертаюся до Вас із проханням допомоги грошима на видання перекладів творів світових драматургів для сцени, аби український театр вийшов би із свого становища наївної творчості» [21]. Незважаючи на власне, Грінченкові допоміг.

Б.Д. Грінченко, як голова київської «Просвіти» та видавець народно-просвітницьких книжок, був ідейним орієнтиром для М.М. Аркаса. Статут миколаївської «Просвіти» було складено за зразком київської. Широко використовувався і її досвід роботи.

Очевидним є той факт, що вибір миколаївською «Просвітою» кращих зразків української літератури, у тому числі й творів Б. Грінченка, обумовлено спільним для українських просвітян почуттям відповідальності інтелігенції за майбутнє свого народу.

Увесь життєвий та творчий шлях Миколи Миколайовича Аркаса припав на час піднесення національно-демократичного руху, боротьби за відродження освіти найширших верств нашого народу, української мови, культури, історії, фольклору, традицій, звичаїв та ін. У своїй науковій та суспільно-громадській діяльності, якій властива безмежна відданість українському народові, він акумулював найхарактерніші освітньо-культурні та виховні ідеї того часу, що дозволяє розглядати їх як його освітньо-виховний та педагогічний ідеал.

М.М. Аркас прагнув розвивати розумові здібності народу усіма засобами, намагався розкрити перед ним минулу та сучасну історію рідного народу, його природні та історичні спадковості, формував у молоді почуття

любові та обов'язку, відповідальності перед Батьківщиною, чим зробив помітний внесок у культурно-національний розвиток України.

М.М. Аркас усвідомлював себе невід'ємною складовою етносоціокультурного середовища України. Але крім усвідомлення, він фактично і був цією складовою, більш того, він здійснював вплив на формування суспільної свідомості цілої нації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аркас М. Микола Миколайович Аркас – мій незабутній батько // Визвольний шлях. – Суспільно-політичний і науково-літературний місячник. – Лондон. – 1966. – Кн. 10. – Жовтень.
2. Березовська Т.В. Про рід Аркасів // Слово і час. – 1993. – № 8; Березовська Т.В. Микола Аркас: відомий і невідомий // Просвітницька справа родини Аркасів. Матеріали круглого столу, присвяченого 150-річчю від дня народження М.М. Аркаса. – Миколаїв, 2002; Березовська Т.В. До питання про публічне та приватне в житті Миколи Аркаса // Краєзнавчий альманах Миколаївського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти. – Миколаїв, 2003.
3. Борисенко В. Зародження української національної ідеї // Київська старовина. – 1996. – № 4. – С. 2-9.
4. Державний архів Миколаївської області (ДАМО) – Ф. 206. – оп. 1. – спр. 9 (Об'яви науково-літературних вечорів).
5. Державний архів Миколаївської області (ДАМО) – Ф. 206. – оп. 1. – спр. 1 (Документи відділу Книгозбірні).
6. Державний архів Миколаївської області (ДАМО) – Ф. 206. – оп. 1. – спр. 2 (Листи та звіти товариства «Просвіта»).
7. Жадько В. Грек із душею українця. Роман-пошук. – К., 2003.
8. Інститут рукопису національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. – Ф. 44, Ф. 114, Ф. 182, Ф. 205; – Ф. 121. («Просвіта» у Києві) – Ш № 414 (Лист М.М. Аркаса до В.П. Степаненка від 30 червня 1906 р.
9. Кауфман Л.С. М.М. Аркас. Нарис про життя і творчість. – К.: Держ. вид. образ. мист. і музич. літ., 1958.
10. Сарбей В.Г. М.М. Аркас – активний популяризатор української культури і мови в Миколаєві початку ХХ ст. // Тези доповідей і повідомлень ІХ республіканської наукової конференції з історичного краєзнавства. – К., 1989.
11. Сарбей В.Г. Аркас М.М. Історія України-Русі. – К., 1990; Сарбей В.Г. Національне відродження України. Україна крізь віки. – К.: Видавн.дім «Альтернативи», 1999. – Т. 9.
12. Ситченко А.Л. Проблеми школи зі сторінок «Історії України-Русі»

- М. Аркаса // Джерела духовності. – Миколаїв, 1993.
13. Справоздання українського товариства «Просвіта» у Миколаєві на 1 січня 1909 р. – Миколаїв, 1909.
  14. Ульяновський В.І. Українська справа в житті М. Аркаса // Бібліотека українознавства для вчителя. Науково-методичний вісник. Вип. 1. – Миколаїв, 1993. – С. 13).
  15. Ульяновський В.І. Українська справа М.М. Аркаса і В'ячеслав Липинський (Штрихи до проблеми ролі перших і других осіб в розвитку національної думки) // В'ячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. Студії. – Київ-Філадельфія, 1994. – Т. 1.
  16. Фонди Миколаївського краєзнавчого музею (МКМ) Д – 24016. Лист М.М. Аркаса до Ю.Т. Литвина від 6 червня 1908 р.
  17. Центральний Державний Архів-музей літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМ) – Ф. 206. – оп. 1. – спр. 1 (Документи відділу книгозбірні).
  18. Центральний Державний Архів-музей літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМ) – Ф. 206. – оп. 1. – спр. 6 (Статут товариства «Просвіта»).
  19. Центральний Державний Архів-музей літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМ) – Ф. 206. – оп. 1. – спр. 7 (Науково-літературні вечори).
  20. Центральний Державний Архів-музей літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМ) – Ф. 206. – оп. 2. – спр. 3 (Документи і матеріали товариства «Просвіта»).
  21. Фонди Миколаївського краєзнавчого музею (МКМ) Д – 14781. Лист М.М. Аркаса до М.Л. Кропивницького від 8 жовтня 1900 р.
  22. Шкварець В.П. Микола Миколайович Аркас. Життя. Творчість. Діяльність. – Миколаїв-Одеса, 2002.
  23. Цимбал Л.М. Статути Аркасівської «Просвіти» 1907-1924 рр. // Матеріали II-ї Миколаївської краєзнавчої конференції «Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження». – Миколаїв, 1997. – С. 8-10.